

Рис. 2. На розкопках курганів біля с. Кірово: Є. В. Черненко, Граков Б. Н., Тереножкін А. І. (фото).

архіві Бориса Миколайовича (частина документації на той час загинула). Після повернення до Києва ми отримали обіцяну схему⁷.

На полі гості побули недовго — треба було встигнути у Нікополь до парому.

Розкопки у Кірово вплинули не лише на розвиток української польової скіфології. За кілька років почались систематичні дослідження скіфських пам'яток у районі Орджонікідзенських кар'єрів, що увінчалися вивченням Товстої Могили та завершенням розкопок Чортомлика. Вони відіграли велику роль і в моїй долі. Саме там трапились залишки панцира — знахідка, яка започаткувала мій інтерес до зброї та військової справи скіфів в цілому⁸. У визначенні напрямку моїх майбутніх досліджень чимала роль належить Борису Миколайовичу Гракову, його листам та дуже цікавим (він був блискучим оповідачем) бесідам («трепом», як він з гумором називав) у камеральній лабораторії нашого інституту, куди він привозив своїх студентів на практику.

⁷ Там же.— Рис. 1, 3.

⁸ Черненко Е. В. История скифского оборонительного доспеха: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1966.— 20 с.; Черненко Е. В. Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия); Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1988.— 40 с.

В. П. Петров — учений-універсал

© М. Ю. Браичевський

Непересічною особливістю творчої індивідуальності В. П. Петрова була надзвичайна широчінь наукових зацікавлень. Історія, археологія, етнографія, мовознавство, історія філософії, літературознавство — ось далеко не повний перелік дисциплін, що привертали безпосередню увагу вченого.

XIX, а надто XX ст., в історії позитивних знань були добою поглибленої диференціації наук, все більш вузької спеціалізації, що часом

переступала контрольовані розумом межі. Ще на початку поточного століття характерною постаттю був археолог-універсал, — фахівець, чий дослідницький обрій обіймали часовий інтервал від раннього палеоліту до пізнього середньовіччя. Типовою креатурою того кшталту був Любор Нідерле. Кількісна обмеженість інформації, наявної в розпорядженні дослідника, робила доцільним і можливим подібний творчий діапазон. Надалі нагромадження реальних знань поставило на порядок денний поступове, але неухильне підвищення структурності археологічної науки — процес, цілком закономірний, контроверза загальної тенденції до зростання ентропії в масштабах цілого об'єктивного світу.

Цей процес структуризації охоплював усю сферу знання, і було б дуже дивно, якби археологія лишилася в стороні від абстрактно означеної тенденції. Ще в середині XIX ст. Г. Спенсер висунув позитивістську тезу, за якою суспільний прогрес є функцією ускладнення, спеціалізації та поділу (крилатий вираз Н. Вінера: «становище, за якого панують відмінності і форми»). Історія археології протягом останніх десятиліть демонструє закономірність напрямку підкреслено яскраво: як наука порівняно молода, археологія особливо активно нагромаджує свій інформативний тезаурус.

Образ археолога-універсала відійшов у перекази; нині не так просто зустріти фахівця з великих хронологічних епох, скажімо — з ранньослов'янської. Є натомість фахівці з зарубинецької, пшеворської, вельбарської, черняхівської, київської та інших культур: та й постать знавця тієї ж черняхівської культури розщеплюється і набирає радше легендарного ореолу; замість нього маємо знавців черняхівських пам'яток Молдавії, Дніпро-Дністровського межиріччя, Дніпровського Лівобережжя, Степової Надчорноморщини тощо. Поряд з тим побутовим явищем стають фахівці з типології первісного плуга, римських імпортів або технології стародавнього гончарства.

Накопичення інформації практично унеможливорює потрібний рівень освоєння фактичного матеріалу; неминуче постає проблема репрезентативності археологічного джерела. Межа дозволеного виявляється перейденою і навряд чи подібна глибина диференціації здатна переконливо узасаднити справедливість спенсерівської тези. Швидше навпаки.

Звичайно, якщо йдеться про суто джерелознавчий аспект дослідження, коли на авансцені стоїть скажімо питання про уточнення хронології певної категорії фібул, подібна спеціалізація, можливо, заслуговує на пошану. Але при тому не можу відійти від елементарної, зрештою, думки, що мені, як досліднику східнослов'янської минувщини, абсолютно байдуже, коли точно поховано небіжчика: в останньому десятилітті II чи першому десятиріччі III ст. У такому випадку квазіпоглиблений псевдометод перетворюється на своєрідний археологічний атракціон, що може потішити амбіцію конкретного дослідника: але надто мало додає у царині суто історичних знань.

Прогресуюча глибина диференціації, поступове і, на жаль, невідторне звуження творчого діапазону тягне за собою цілком закономірну антитезу — бурхливий розквіт дилетантизму. Природа не терпить вакууму; поле, опущене вченим, негайно окупує його імітатор. Своєрідний вибух войовничого невігластва, поєданого з гіпертрофованою претензійністю, у деяких галузях знання набирає характеру стихійного лиха і соціальної небезпеки.

Це в свою чергу породжує реакцію. Тривіальною є формула: найвидатніші наукові досягнення наших днів здійснюються на стику наук. Ця теза стала настільки звичною, що набула характеру постулату. Потреба її узасаднення не здається актуальною; справедливість думки приймається *a priori* не зважаючи на певну розмитість формулювання.

Справді: що таке «стик наук»? Це словосполучення дає можливість різних інтерпретацій і неадекватного тлумачення, що далеко не завжди долається контекстом застосування. Одна справа, коли йдеться про відгалуження і оформлення нових наукових дисциплін симбіозно-

го плану — як, скажімо, астрофізики, біохімії, біофізики, геохімії і т. і. Зовсім інша — функція експертизи: застосування методів однієї науки для потреб другої, часом віддаленої. І вже зовсім особня — постановка проблем, які для свого вирішення потребують зусиль різних фахових діоцезів. Класичним еталоном такої «міжвідомчої» проблеми є етногенез народів, що утворили демографічну структуру ойкумени.

Гадаю, що універсалізм В. П. Петрова мав глибоко зумовлений і чітко спрямований характер. Було б надто небезпечно розглядати його як релікт минулої стадії в історії науки, а самого В. П. Петрова — як останнього у нашому колі вченого нідерлівського кшталту. Коли не можемо заперечувати певних ремінісценцій минулої традиції (що, поміж іншим, не є злим), то ще неприпустиміше не бачити в тій характеристиці її очевидної орієнтації на далеку перспективу прийдешнього, подиктованої кризовими тенденціями у розвитку науки за доби другої науково-технічної революції. Систематику черняхівських фібул можна доручити комп'ютерові, евристичне з'ясування історичних закономірностей — незрівняно важче.

І якщо вирішити проблему східнослов'янського етногенезу неможливо методом детальної типології горщика празького типу, то в ролі центральної виступить проблема методики семіотичної інтерпретації всіх категорій джерел, здатних забезпечити дослідникові потрібну інформацію.

Хто ж такий В. П. Петров, коли виходити з оцінки місця, яке він посідає у поступуванні нашої науки? Вважаємо, на це питання можна дати цілком певну і точну відповідь: Віктор Платович був істориком (в широкому розумінні того слова), але істориком, який не ставив собі жодних меж чи обмежень щодо залучення джерел, сміливо долав «відомчі рамки» наукової парафіяльності. Його універсалізм був сувро підкорений інтересам історичного дослідження. Лінгвістичні, етнографічні, не кажучи вже про археологічні студії, не мали для нього самодостатнього значення, або, точніше, призначення. Його мало хвилювало, скажімо, з'ясування фонетичних особливостей тієї чи іншої мови, або шляхи і методи лексичних запозичень, або апелювативний вміст ономастичних імен, як не обходило його поточення типології черняхівських пряжок. Звертання до подібних сюжетів мало для вченого роль засобу, а не мети.

Розглядаючи, наприклад, проблему культурного зламу у середині I тис. н. е. (у післячерняхівський час), В. П. Петров не займав свою увагу пошуками схожих або відмінних рис у формі вінець ліпних посудин або деталей керамічної орнаментики, покликаних ствердити генетичну спадковість обох виявів — пізньоантичного та ранньосередньовічного. Питання такої спадковості для нього не стояло: позитивна відповідь впливала із самої постановки проблеми. Дослідника хвилювала внутрішня, глибинна суть того зламу, що визначила перехід давньослов'янського суспільства на принципово новий щабель історичного прогресу. Але для роз'яснення цієї сутності самої лише археології було вже замало.

Структурність позитивного знання, успадкована від так званої «класичної науки» XVI—XIX ст., ще й досі залишається сфокусованою у класифікацію наук, вироблену раціоналізмом XVII—XVIII ст. Ця класифікація, однак, виглядає надто недосконалою; потреба істотних корективів стає чим далі очевиднішою. Близкучим прикладом виступає, зокрема, мовознавство — галузь знань, в якій (поруч з історією та археологією) В. П. Петров залишив найбільш помітний слід. Традиційно лінгвістика вважається гуманітарною наукою; більш того, гуманітарною, так би мовити, *par excellence*. Нагадаю, що великі засновники гуманістичного світогляду XIV—XV ст. (починаючи від Ф. Петрарки) були саме лінгвістами, знавцями класичної філології; що, отже, саме в надрах мовознавства зароджувалися гуманізм і гуманітарність як ідеологічне явище. «Людину відрізняє від тваринного світу уміння говорити» — теза, яку можна було б взяти за наріжну настано-

ву тієї концепції. Але в наш час в системі наук мовознавство перемістилося, посівши зовсім інше і, здавалося б, невласливе місце десь поруч із математикою.

Кожна наука характеризується, отже, і відрізняється від інших двома моментами: предметом і методом, причому другий значною мірою визначається першим. Для історичної науки (в широкому значенні терміну) маємо додати ще й третій елемент: об'єкт, що на відміну від всіх інших сфер пізнання, не збігається з предметом. Це — проблема джерел, неактуальна для позаісторичних, статичних наук, але першорядна для історика.

Традиційно власне історичним джерелом прийнято вважати писаний документ. Звідси — терміни «доісторія», «передісторія» і т. д., якими ще й зараз подекуди позначають дописемні епохи у розвитку людства. Ця обмеженість в розумінні історичного джерела неминуче тягне за собою звуження реальної джерелознавчої бази, пропонованої історика. Подолання цієї тенденції в свою чергу раз-по-раз породжує сумні непорозуміння — як з однієї, так і з другої сторони.

Згадаємо ремствування з приводу того, що десь на рубежі 40—50-х років благополучно сконала популярна до того «історія первісного суспільства», яка, не будучи ні археологією, ані етнографією, ніже антропологією і не володіючи власним джерельним фондом, ані своїм притаманним методом дослідження, претендувала, однак, на роль особливої наукової дисципліни.

Від кінця 50-х років лунають засмучені голоси, що оплакують перехід історії Київської Русі до рук археологів. Спроби гальванізації «чистої» (неархеологічної) давньоруської історії мають безнадійний характер і позбавлені перспектив.

«Тут мудрість!» — скажемо словами Іоана Богослова. Звичайно, в наш час нікому не спаде на думку, що досліджувати Київську Русь можна з ігноруванням археологічного матеріалу, як до цього ще на початку 50-х років закликав С. В. Юшков. Але живе ілюзія, що археологічні джерела можна використовувати, не будучи археологом, тобто, не володіючи методом археологічного дослідження. Ілюзія, що той пресловутий «стик наук» можна в кращому випадку інтерпретувати у рамках фахової експертизи, або, що значно гірше, на рівні елементарного дилетантизму.

Особливості творчої індивідуальності В. П. Петрова була саме повна і принципова емансипація від подібних ілюзій. Ставлячи історичні проблеми, що потребують залучення різних категорій джерел, — писемних, речових, мовних, етнографічних і т. д., він вважав умовою *sine qua non* вільне (з позиції фахового використання) володіння кожною з тих категорій. Його переконання з джерелознавчої проблематики не залежали від чужих думок та формулювань; висловлені в літературі конструкції та схеми В. П. Петров міг вивірити власними силами. Він був хазяїном ситуації, якого важко звести на манівці.

Лінгвістичні джерела — важливий масив інформації, котрий ігнорувати історик не має морального права. Посилання на аргументацію, запозичену із сфери мовознавства, в наш час стали певною модою, виявом гарного тону. Але методика того застосування не відрізняється від манери користування археологічними матеріалами збоку adeptів «чистої» історії Київської Русі. Звертання до лінгвістичної експертизи саме по собі ще півбіди. Але експертиза може бути визнана такою лише за умови однозначності пропонованих висновків. Тим часом етногонічні погляди мовознавців демонструють такий спектр концепцій, думок, варіантів, таку розмаїтість розходжень, суперечок, дискусій, що годі й говорити про будь-яку усталеність та позитивність розв'язань.

В тих умовах перед істориком чи археологом відкривається широка можливість вибору тези, яка йому найбільш імпонує, а кажучи просто, — підгонки лінгвістичної схеми під суб'єктивну історичну чи археологічну концепцію. У наш час такою схемою, що викликає до себе майже молитовний піетет, визнаються погляди О. М. Трубачова та

В. Н. Топорова, які вимагають найменше поправок з погляду пануючого археологічного уявлення (як на мою думку, хибного в своїй засадничій частині) про «першу достовірно слов'янську» культуру з керамікою празького типу. Звертання до інших схем (скажімо, Б. В. Горнунга, С. Б. Бернштейна, польських лінгвістів — К. Мошинського, М. Рудницького, Т. Лер-Сплавинського або того ж таки В. П. Петрова) дало б зовсім інші наслідки. За такої ситуації саме уявлення про «лінгвістичну аргументацію» повисає у повітрі. Авторам археологічних побудовань, які не володіють методом лінгвістичних досліджень, не лишається нічого іншого, крім альтернативи: або вірити мовознавцям (яким?) на слово, або взагалі зняти проблему з порядку денного. І те й друге виглядає не дуже оптимістичною перспективою.

Бездумні посилання на висновки Трубачова — Топорова (як зрештою і будь-кого іншого) без належної фахової перевірки не можуть бути визнані за справжній аргумент. З набагато більшою підставністю можна запропонувати інверсію у доказах і розглядати радше пропагандовану нині етногонічну схему в ролі археологічного аргумента на користь лінгвістичних фантазій Трубачова — Топорова. Але в такому випадку постане дошкульне питання: а на чому, власне, тримається стверджувана істинною етнічна атрибуція археологічних культур? Вихід може бути тільки один: оволодіння методикою суміжних наук. Або фахівець з мовознавства має стати археологом, або археолог — лінгвістом з цілком реальною загрозою поповнити собою ряди войовничого дилетантизму. *Tertium non datur*. Перевага В. П. Петрова полягала саме в тому, що він, принципово відкинувши метод «експертизи» як дійового важеля у сфері «міжвідомчих» наук, переступив і рівень дилетантських мудрувань.

Дилетантизм передбачає певне, часом досить ґрунтовне засвоєння фактичного матеріалу, але незнання або й свідоме ігнорування методу. Отож не дивно, що саме методичним питанням В. П. Петров завжди приділяв особливо щільну увагу. Так, звернувшись до скіфської проблеми і заперечивши як неспроможну іранську концепцію, він вважав головним своїм завданням з'ясувати методичні підвалини, на яких базувалися погляди Вс. Міллера, О. Соболевського, М. Ростовцева, М. Фасмера та інших репрезентантів іранізму.

Сказане має принципово важливий зміст. Подібну картину бачимо і в справі використання писемних джерел останнього тисячоліття до н. е. і першого тисячоліття нового літочислення, — свідчень старожитніх письменників, грецьких та латинських.

Подолання споживацького засвоєння їх свідчень, яке, на жаль, раз-по-раз доводиться спостерігати в археологічній літературі, залишається злободенною проблемою наукового життя. Немає потреби спеціально наголошувати, що наукове використання писемних джерел не може бути зведено до простого переказу та цитування наявних текстів, а передбачає критичне вивіряння втіленої ними інформації. Методика того вивіряння у свою чергу становитиме проблему в кожному конкретному випадку. Сформульований понад 20 років тому Д. І. Бліфельдом принцип оперування тільки «прямими свідченнями» джерел, а не їх інтерпретацією, при глибшому розмірковуванні вимагає повороту на 180°: саме «прямі свідчення» найчастіше виявляються хибними, дезінформативними і потребують істотних поправок. Не можна вірити стародавнім авторам на слово, бо їхні погляди на речі, розуміння сутності історичного процесу докорінно різнилися від сучасних. Довіряти слід тільки фактам, про які повідомляється в джерелах, і висновкам, які з тих фактів випливають. Саме інтерпретація, тобто критично вивірена і очищена від суб'єктивізму інформаційна навантаженість документів може претендувати на джерелознавчу вагомість.

Інша річ, що та інтерпретація теж не терпить довільності, в свою чергу потребуючи досконалої методики висновку, — як на аналітичному, так і на синтетичному рівнях. Інакше важко уникнути прикрих *quid pro quo*, що перетворюють наукове знання на зручну, але мало-

корисну фікцію.

Повчальна метаморфоза сталася з поширеною і активно нав'язуваною тезою про загибель черняхівської культури внаслідок гуннської навали. Цю думку намагалися підперти, буцім незаперечними свідченнями писемних джерел (передусім — Йордана). Але останні виявилися цілковитим непорозумінням. Підважена одночасно з двох сторін — глибоким, а головне спокійним та об'єктивним аналізом хронік (того ж таки Йордана), а водночас і новими археологічними матеріалами, теза наказала довго жити, як пересторога щодо надто рішучих, але легковажних декларацій. Понад три десятиліття мали збігти, аби очевидна для В. П. Петрова та його однодумців істина нарешті була усвідомлена аматорами дилетантського вчитування «прямих свідчень».

Ілюзорна легкість в оперуванні писемними джерелами і нині провокує появу сумнівних побудовань, наприклад, при звертанні до етногеографії Клавдія Птолемея. Розвинена етнімія Європейської Сарматії (реєстр якої включає до 60 імен) становить собою химерне переплетіння інформативних блоків різного часу, різного походження, різного масштабу. Тут знаходимо асинхронні реалії, які неминуче матимуть альтернативний характер, різні назви одного й того самого племінного масиву, запозичені з різних першоджерел, суспільні утворення, що співвідносяться один до одного, як частина й ціле, а деякі імена взагалі не мають етнічного змісту.

Звідси — широкий простір для суб'єктивних дефініцій, продиктованих авторською тенденційністю дослідників. Пропонують, скажімо археологічну атрибуцію карпів або бастарнів, але етнічна природа тих і других залишається проблематичною чи «підтягується» до бажаної схеми. При цьому інтерпретатори позбавлені можливості сховатися за широку спину репрезентантів сусідніх наукових дисциплін, — хіба що знову-таки закликати на порятунок атрибуції, запропоновані лінгвістами. Так справжнє наукове обґрунтування перетворюється непомітно на симуляцію доведеності, — явище, проти якого все своє життя боровся В. П. Петров.

Таким чином, широкий діапазон творчих зацікавлень В. П. Петрова є не хизуванням ерудита, що бавиться власною освіченістю, а виявом методичної необхідності, зумовленої і визначеної у своїх рамках характером обговорюваної проблематики. Фахове використання різних категорій джерел, зведених в єдину систему, покликане забезпечити максимальну коректність висновків, достовірність яких вивірено методом джерелознавчої компаравістики. Досвід тієї роботи, вважаємо, заслуговує великої уваги, особливо нині, коли перед історичною (у тому числі — археологічною) наукою стоїть завдання подолання аналітичного крену і дисонансу між нестримним нагромадженням фактичного матеріалу і ефективною методикою його синтетичного осмислення.

Одержано 14.08. 88